

فاطمه سفیدکن، معاون پژوهشی مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی
پست الکترونیک: sefidkon@rifr-ac.ir

حفاظت از ذخایر ژنتیکی گیاهان دارویی کشور

و اهلی کردن گیاهان دارای اولویت
۳- توسعه سطح زیر کشت گیاهان دارویی با ارقام اصلاح شده و پرمحصول
۴- فراوری گیاهان دارویی با رویکرد افزایش ارزش افزوده
خوشبختانه در همه اسناد بالادستی مثل برنامه‌های پنج ساله و سند ملی گیاهان دارویی بر حفظ تنوع زیستی در رویشگاه‌های طبیعی، توسعه کشت گیاهان دارویی، کاهش سطح برداشت از عرصه‌های طبیعی، همچنین فراوری گیاهان دارویی و جلوگیری از صادرات مواد خام گیاهی تأکید شده است. این حفاظت باید از دو طریق انجام شود.
- حفظ گیاهان در رویشگاه (in situ) از طریق اعمال مدیریت سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، افزایش سطح فرهنگ عمومی مردم و کاهش وابستگی معیشتی مردم به طبیعت
- حفاظت در خارج از رویشگاه (ex-situ) از طریق جمع‌آوری بذر جمعیت‌های مختلف گیاهان دارویی از رویشگاه‌های طبیعی و حفاظت در بانک ژن منابع طبیعی (در حال حاضر، در بانک ژن منابع طبیعی ایران، واقع در مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، بیش از ۲۳ هزار نمونه بذر از حدود ۱۶۰۰ گونه از گیاهان دارویی نگهداری می‌شود که پتانسیل عظیم و منحصر به فردی است).

در چند دهه اخیر رشد بی‌رویه جمعیت و فشارهای فزاینده بر منابع طبیعی باعث شده است تعداد زیادی از گونه‌های ارزشمند موجود در عرصه‌های طبیعی در معرض نابودی قرار گیرند. ایجاد تغییرات اساسی در عوامل اکوسیستم و بر هم خوردن تعادل اکوسیستم‌های طبیعی در نتیجه بهره‌برداری‌های بی‌رویه، آثار سوء فعالیت‌های صنعتی، تغییرات جوی، فرسایش شدید خاک، آتش‌سوزی، تخریب رویشگاه‌ها، شیوع آفات و بیماری‌ها و آلودگی‌های محیط‌زیستی، سبب تشدید انقراض ذخایر توارثی، به‌ویژه ذخایر توارثی عرصه‌های منابع طبیعی شده است. این تغییرات در مورد گیاهان دارویی که علاوه بر همه خطرات یادشده، مورد بهره‌برداری‌های بی‌رویه نیز قرار می‌گیرند، به مراتب بیشتر است. مراتع کشور حدود ۹۰ میلیون هکتار از مجموع ۱۶۵ میلیون هکتار از عرصه‌های کشور را به خود اختصاص داده‌اند که این وسعت شامل ۵۵ درصد از گستره کشور می‌شود. در این مراتع سه برابر ظرفیت مجاز دام چرا می‌شود. به دلیل بهره‌برداری‌های بی‌جا و فشار شدید چرا، گونه‌های مرتعی و دارویی به شدت در حال فرسایش هستند.

عدم توجه به حفظ ذخایر توارثی دارویی در عرصه‌های منابع طبیعی، پیامدهای فاجعه‌باری را در زیر بخش منابع طبیعی کشور در پی خواهد داشت که از آن جمله می‌توان به روند سریع انقراض گونه‌ها و فرسایش شدید ژنتیکی اشاره کرد، به طوری که در آینده‌ای نه چندان دور، کشور را از مزایای استفاده از این گیاهان محروم خواهد کرد. بنابراین یک بار دیگر بر ضرورت اهلی کردن گیاهان دارویی و توسعه سطح زیر کشت با ارقام پرمحصول از آنها تأکید می‌شود. برداشت از طبیعت به‌جز نابودی ذخایر ژنتیکی، طیف متنوعی از یک گیاه را با عملکرد و مواد مؤثره مختلف تولید می‌کند که نه برای صادرات مناسب است و نه برای فراوری. درحالی‌که با اهلی کردن و اصلاح و معرفی رقم، دستیابی به گیاهانی با عملکرد و مواد مؤثره پایدار امکان‌پذیر خواهد شد.

سرزمین ایران کشوری ممتاز، با رتبه بالا از نظر غنای گیاهی، تنوع زیستی و تنوع اقلیمی است. براساس نظر گیاه‌شناسان و پژوهشگران، تعداد ۸۰۰۰ گونه گیاهی در ایران وجود دارد که بیش از ۲۲۰۰ گونه از آنها دارای خواص دارویی، عطری، ادویه‌ای و آرایشی-بهداشتی هستند. به علاوه براساس نتایج اولیه فاز دوم طرح تحقیقاتی تعیین جایگاه حفاظتی گونه‌های گیاهی ایران حدود ۲۳۰۰ گونه از گیاهان کشور گونه‌های گیاهی اندمیک هستند، یعنی به‌عنوان یک ظرفیت انحصاری تنها در سرزمین ایران می‌رویند. همچنین حدود ۲۵ درصد از گیاهان دارویی بومی کشور، انحصاری هستند که می‌توانند ظرفیت رقابتی عظیمی را برای ورود به بازارهای جهانی و افزایش سهم ایران از تجارت جهانی گیاهان دارویی ایجاد کنند.

حجم تجارت جهانی گیاهان دارویی از ۶۰ میلیارد دلار در سال ۱۹۹۶ به بیش از ۱۵۰ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۹ افزایش یافته است و براساس پیش‌بینی بانک جهانی، گردش مالی و تجارت جهانی متمرکز و مبتنی بر گیاهان دارویی و داروهای گیاهی، تا سال ۲۰۲۵ به ۴۵۰ میلیارد دلار و تا سال ۲۰۵۰ به حدود ۵۰۰۰ میلیارد دلار خواهد رسید. افزایش سهم ایران از تجارت جهانی جز با تکیه بر ظرفیت گیاهان دارویی بومی، توسعه کشت و فراوری آنها ممکن نیست.

متأسفانه همچنان بخش بزرگی از نیاز صنایع به گیاهان دارویی از طریق برداشت این گیاهان از عرصه‌های منابع طبیعی تأمین می‌شود. براساس گزارش سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، بخش عمده گیاهانی مثل آنغوزه، آویشن، میوه بادام کوهی، باریجه، برگ کنار، میوه بنه، زیره، ریشه سریش، سقر، علف گاوزبان، فندق، گال بلوط، کتیرا، کرفس وحشی، گزانگبین، مورد، موسیر، گل نرگس، و شامه، میوه بلوط، گردوی جنگلی، سماق و ... که در عطاری‌ها به فروش می‌رسند و در عرق‌گیری‌های سنتی و صنعتی، یا در صنایع داروسازی کشور استفاده می‌شوند، از رویشگاه‌های طبیعی جمع‌آوری می‌شوند.

منابع ژنتیکی گیاهی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ثروت‌های ملی کشور، در رویشگاه‌های خود تحت فشارهای متنوعی هستند. این ذخایر ارزشمند که می‌توانند دست‌مایه اصلی تولید ارقام گیاهی جدید با افزایش عملکرد کمی و کیفی باشند و از این طریق تحول بزرگی را در تولیدات گیاهان دارویی کشور ایجاد کنند، در رویشگاه‌های طبیعی با برداشت‌های بی‌رویه، تغییر کاربری اراضی و تغییر اقلیم با خطر کاهش سطح، یا نابودی مواجه هستند. بنابراین حفاظت و صیانت از منابع ژنتیکی و ظرفیت‌سازی در بهره‌برداری بهینه از آنها با هدف شکوفایی اقتصادی ملی، امنیت غذایی و سلامتی مردم اهمیت بسیاری دارد. برای حفظ ذخایر ژنتیکی گیاهان در عرصه‌های طبیعی و بهره‌مندی از پتانسیل گیاهان دارویی بومی و انحصاری کشور باید رویکردهای زیر را به‌طور مستمر مورد توجه قرار داد:

۱- حفاظت جدی از ذخایر ژنتیکی گیاهان دارویی در طبیعت با کاهش سطح برداشت (تا رسیدن به نقطه‌ای که برداشت از طبیعت صددرصد ممنوع شود) و جلوگیری از انواع تغییر کاربری‌ها

۲- تکیه بر مزیت نسبی و رقابتی گیاهان دارویی بومی و انحصاری با الگو برداری از طبیعت، شناخت پتانسیل‌ها و تنوع آنها در رویشگاه‌های مختلف